

Dr. G. van Zanden

Bij het
begin
beginnen

Het Bijbels-theologische
project van Frans Breukelman

BIJ HET BEGIN BEGINNEN

dr. G. van Zanden

Bij het begin beginnen

Het Bijbels-theologische project van Frans Breukelman

De uitgave van dit boek is mogelijk gemaakt door financiële ondersteuning van o.a.:

- stichting Aanpakken
- stichting Ad Pias Causas

Ontwerp omslag: M.P.J. Zwart, Westervoort

Illustratie omslag: D.J. Brans

ISBN 978 90 435 3270 9

NUR 703

www.kokboekencentrum.nl

© 2019 KokBoekencentrum Academic, Utrecht

Alle rechten voorbehouden.

Inhoud

Inleiding	1
1. Aanleiding voor het onderzoek	1
2. Doelstelling, opbouw, bronnen en opschrift van de studie	5
2.1 <i>Doelstelling</i>	5
2.2 <i>Opbouw</i>	5
2.3 <i>Bronnen</i>	7
2.4 <i>Opschrift</i>	8
3. Frans Breukelman: een korte biografie.	10
3.1 <i>Welgestelde, droevige jeugd jaren</i>	11
3.2 <i>Vrijzinnig klimaat</i>	11
3.3 <i>Inspiratie</i>	12
3.4 <i>Huwelijk en intrede in Ritthem</i>	13
3.5 <i>Oorlogsgeweld</i>	16
3.6 <i>'De profeet van Simonshaven'</i>	16
3.7 <i>De nieuwe Bijbelvertaling</i>	18
3.8 <i>Wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de UvA</i>	23
3.9 <i>De laatste jaren</i>	28
Hoofdstuk 1. Bijbelse theologie tussen exegese en dogmatiek	29
1. Vraagstelling en methode	29
1.1 <i>Materiaalkeuze</i>	30
1.2 <i>Verschillende opzetten</i>	31
1.3 <i>De stand van het onderzoek</i>	35
1.4 <i>Methode</i>	37
2. Bijbelse theologie	38
2.1 <i>Schrift en exegese</i>	38
2.2 <i>De structuur van de Bijbelse verkondiging</i>	42
2.3 <i>'De Zaak'</i>	48
2.4 <i>Pars pro toto</i>	50
2.5 <i>Bijbelvertalen: het overzetten van vorm en inhoud</i>	52

2.6 Exegetische methodiek	57
2.7 Samenvatting	60
3. Dogmatische theologie	62
3.1 Dogmatiek als hermeneutiek	62
3.2 Eenvoudige of meervoudige Godskennis?	64
3.3 De 'voor-heretische afwijking' en de correctie van Barth.	68
3.4 Dogmatische methodiek	71
3.5 Samenvatting	72
4. Evaluatie en conclusie	74
4.1 Evaluatie	74
4.2 Conclusie	77

Hoofdstuk 2. Het Bijbels-theologische project van Breukelman als aanbod aan de dogmatiek 79

1. Vraagstelling en methode	79
1.1 Vraagstelling	80
1.2 Materiaalkeuze.	80
1.3 Methode	82
2. Breukelmans uitleg van de gelijkenis van de onbarmhartige dienstknecht	82
2.1 Historische achtergronden	82
2.2 De plek van de uitleg van de gelijkenis binnen Breukelmans Mattheüsstudie	84
2.3 De structuur van gelijkenis	87
2.4 De christologische interpretatie van de gelijkenis	89
2.5 Dogmatische implicaties	94
3. Breukelmans uitleg gerelateerd aan Barths plaatsvervangingsleer	96
3.1 De centrale gedachtegang van Barths plaatsvervangingsleer.	97
3.2 Barths plaatsvervangingsleer vergeleken met de dogmatische implicaties van Breukelmans uitleg van de gelijkenis	99
4. Samenvatting en conclusie.	109
4.1 Samenvatting	109
4.2 Conclusie	109

Hoofdstuk 3. Het Bijbels-theologische project van Breukelman als aanbod aan de exegese 111

1. Vraagstelling en methode	111
1.1 Vraagstelling	112
1.2 Materiaalkeuze.	112
1.3 Methode	113

2. De structurerende rol van het dogma in Breukelmans exegetische methode	113
2.1 <i>Genesis 27 als onderdeel van Breukelmans Genesisstudie</i>	114
2.2 <i>Inventarisatieronde 1: Genesis 27 in de Bijbelse Theologie</i>	115
2.3 <i>Inventarisatieronde 2: Genesis 27 in het audiovisueel archief</i>	117
2.4 <i>Tussenstap: de eerstgeboorte en de zegen</i>	120
2.5 <i>Inventarisatieronde 3: Genesis 27 in het schriftelijk archief</i>	125
2.6 <i>Conclusie: Jakob kruipt in Ezaus huid</i>	131
2.7 <i>De structurerende rol van het dogma in Breukelmans exegese</i>	133
3. Breukelman en zijn geestverwanten: de Amsterdamse School	136
3.1 <i>Breukelmans uitleg van Genesis 27 vergeleken met die van Bouhuijs en Deurloo</i>	136
3.2 <i>Breukelman en de Amsterdamse School in één adem</i>	139
3.3 <i>De basis gelegd. Amsterdamse Bijbelse theologie vóór Breukelman</i>	143
3.4 <i>Miskotte en de Amsterdamse School</i>	149
3.5 <i>De specifieke inbreng van Breukelman in de Amsterdamse School</i>	159
4. Samenvatting en conclusie.	164
4.1 <i>Samenvatting</i>	164
4.2 <i>Conclusie</i>	164

Hoofdstuk 4. Breukelmans Bijbels–theologische project als een zoektocht naar ‘de laatste linie die het houdt’ 167

1. Vraagstelling en methode	167
1.1 <i>Vraagstelling</i>	167
1.2 <i>Materiaalkeuze</i>	168
1.3 <i>Methode</i>	168
2. Een derde weg	168
2.1 <i>De gedachteswisseling van Boer en Berkhof (1956)</i>	169
2.2 <i>Het Getuigenis aan de Gemeente van Jezus Christus (1971)</i>	172
3. Een theologische revolutie	175
3.1 <i>De theologische revolutie bij Barth: Breukelman en Marquardt op Woudschoten</i>	176
3.2 <i>Het Reformatieprincipe als revolutieprincipe</i>	181
3.3 <i>De soteriologische denkrichting-van-God-uit in de Bijbel</i>	184
3.4 <i>De ‘derde weg’ van Breukelman: de laatste linie die het houdt</i>	187
4. Breukelmans bevindelijkheid	190
4.1 <i>Breukelman als geëngageerd theoloog</i>	190
4.2 <i>Moderne bevinding bij Miskotte</i>	192
4.3 <i>Biografische en psychologische factoren</i>	196
5. Samenvatting en conclusie.	199
5.1 <i>Samenvatting</i>	199
5.2 <i>Conclusie</i>	200

Hoofdstuk 5. In gesprek met Breukelman	201
1. Vraagstelling en methode	201
1.1 <i>Vraagstelling</i>	202
1.2 <i>Materiaalkeuze</i>	202
1.3 <i>Methode</i>	205
2. Breukelman in gesprek met de exegese.	205
2.1 <i>Breukelmans onhistorische tekstbenadering</i>	206
2.2 <i>Breukelmans eenheidzoekende tekstbenadering</i>	213
3. Breukelman in gesprek met het theologie–historisch onderzoek	219
3.1 <i>Breukelmans weergave van de post–reformatorische theologie</i>	220
3.2 <i>Calvijn door de bril van Barth</i>	223
4. Breukelman in gesprek met de dogmatiek	225
4.1 <i>Dogmatiek als hermeneutiek</i>	226
4.2 <i>Debharim, een werkelijkheidsbegrip van woorden en daden</i>	231
5. Samenvatting en conclusie.	238
5.1 <i>Samenvatting</i>	238
5.2 <i>Conclusie</i>	239
Conclusie. ‘Er wil iets gezegd worden!’	241
1. Een onvervulde profetie	241
2. Een actuele boodschap voor de theologie	244
2.1 <i>Vragen aan de exegese</i>	245
2.2 <i>Vragen aan de dogmatiek</i>	246
3. Een actuele boodschap voor de kerk	249
3.1 <i>Het oecumenisch potentieel van Breukelmans Bijbels–theologische project</i>	250
3.2 <i>Een begaanbare weg voor de kerk in de 21e eeuw</i>	252
Naschrift	257
Appendix 1. Bibliografie van Frans Breukelman	259
Appendix 2. Geraadpleegde bronnen	269
Biografisch overzicht (dagbladen)	269
Geraadpleegde literatuur (alfabetisch)	270
Gesprekken en interviews	282
Summary	283
Curriculum vitae	288

Inleiding

1. Aanleiding voor het onderzoek

In mijn zoektocht naar een mogelijk onderwerp voor een promotiestudie begon ik mij in de laatste fase van mijn masteropleiding met de Bijbelse theologie van Frans Breukelman bezig te houden. In de collegiale omgang met het wetenschappelijk personeel van de Protestantse Theologische Universiteit en met wat oudere bevriende theologen en predikanten liet ik de naam Breukelman geregeld vallen. Zonder uitzondering bleek zijn naam bekend. Vrijwel iedereen boven een bepaalde leeftijd bleek wel eens een lezing van Breukelman te hebben meegemaakt, hetzij in Kampen, hetzij in Amsterdam, hetzij elders. Een enkeling was in lang vervlogen tijden zelfs wel eens afgereisd naar Breukelmans toenmalige pastorie te Simonshaven, wat in die dagen nog een hele onderneming was.

Waar Breukelman voor mij aanvankelijk nog nieuw en onbekend was, bleek hij voor velen dus een oude bekende. Verhalen kwamen los over de rijzige gestalte van de charismatische dominee uit Simonshaven die gloedvolle betogen hield in volgepakte zalen en zijn toehoorders urenlang wist te boeien met zijn cabaretse optredens. Anekdoten werden verteld over de pijprokende Breukelman die in zijn met boeken afgeladen Citroën 2cv'tje rondreed over het pas gemaaid gazon van het kerkelijk seminarie te Driebergen.

Maar het bleef niet bij anekdoten. Al snel werd het mij duidelijk dat ik een theologisch wespennest was ingestapt. Waar de één laaiend enthousiast reageerde, en met vreugde of ontroering verhalen over vroeger begon te vertellen, fronste een ander zijn wenkbrauwen: zouden Breukelman en zijn Bijbels-theologische project in wetenschappelijk opzicht wel genoeg voeten in de aarde hebben om er een heel proefschrift aan te wijden? Waar de één mij toevertrouwde bij de preekvoorbereiding nog altijd inspiratie te putten uit dat wat hij in de jaren '70 van Breukelman geleerd had, daar distantieerde een ander zich resoluut en in ferme bewoordingen. Wat was hier aan de hand? Welke onafgeronde discussies speelden hier op de achtergrond? Wat klinkt er allemaal mee als de naam Breukelman valt?

Breukelman blijkt een zeer omstreden theoloog, en dat kwam niet alleen door zijn markante persoonlijkheid. Zijn opvattingen over theologie, exegese en theologiegeschiedenis waren zo anders dan de destijds gangbare posities, dat veel van zijn vakgenoten zich er zeer kritisch over uitlieten, of er juist hun schouders over ophaalden

en Breukelmans werk bij voorbaat als ‘onwetenschappelijk’ van de hand wezen.¹ De kritiek op Breukelman, die mij gaandeweg steeds vollediger ter ore kwam, vond ik treffend verwoord door C.J. Labuschagne, die eind jaren ’70 een boekje heeft uitgegeven waarin een passage is opgenomen die helder voor het voetlicht brengt welke bezwaren er werden geuit tegen de ‘Amsterdamse methode’.² Met ‘Amsterdamse methode’ doelt Labuschagne op de exegetische methodiek van de zogeheten Amsterdamse School, waarvan Breukelman dikwijls wordt beschouwd als de grondlegger en belangrijkste vertegenwoordiger.³ Hij schrijft:

Van de kant van de bijbelwetenschap moeten deze methoden van [typologische en allegorische] schriftuitleg met grote beslistheid afgewezen worden. Deze afwijzing geldt onverkort ook voor de manier van omgaan met de bijbel, die bekend staat als de ‘Amsterdamse methode’ en die hier te lande hoe langer hoe meer ingang blijkt te vinden. In de door deze methode beïnvloede kringen noemt men het Oude Testament met de joodse benaming Tenakh; Christus is Jezus Messias, en men is vaak ongenueanceerd pro-israëlitisch. Volgens deze methode behoren de vragen, die ons dichter bij een tekst brengen, zoals de vraag naar de auteur, de tijd en het milieu waarin het betreffende bijbelgedeelte is ontstaan, niet tot de eigenlijke exegese. Met [*sic*] laat zich niet hinderen door de harde werkelijkheid van deze kritische, historische vragen, maar gaat uit van een vermeende eenheid van de in het Oude Testament overgeleverde geschriften en spreekt van het ‘volstrekt primaat’, het oppergezag, van de tekst. Doordat men aan historische vragen voorbijgaat en alles op één hoop veegt, is het onvermijdelijk dat er op een a-historische manier omgegaan wordt met de teksten en dat die gaan buikspreken. De waarheid ligt volgens de aanhangers van deze methode niet in de historische werkelijkheid waarin de tekst verankerd ligt, maar in de haast magische hebreeuwse woorden, zoals die vastliggen in de tekst van een joods liturgisch boek. Vandaar dat vertalingen uit die kringen in de meest kwalijke zin des woords ‘dichtbij’ de oorspronkelijke taal trachten te blijven, met als resultaat een soort ‘tale Kanaäns’, die normale mensen niet alleen komiekerig in de ooren klinkt, maar ook bepaald stuitend lelijk is. Zo vertaalt T. Naastepad Jona 1:4: ‘En de Here: hij wierp een grote geest over de zee, en het geschiedde: grote storm op zee en het

1 Naast de kritiek was er ook veel waardering, met name onder de Amsterdamse studenten. In 2004 werd een bundel uitgegeven waarin meer dan veertig theologen terugblikken op hun contact met Breukelman. Hoewel veel contribuanten later andere theologische wegen zijn ingeslagen dan die van Breukelman, kijken ze over het algemeen met positieve waardering terug op wat ze van Breukelman geleerd hebben. Men kreeg bijvoorbeeld weer plezier in de beoefening van nauwkeurige exegese en Bijbelse prediking, en een enkeling merkt op dat: ‘mijn functioneren in het pastoraat door hem voor een belangrijk deel is gered.’ L. Koot, ‘Filoloog/theoloog’, in: N.T. Bakker, C. Mataheru, *et al.* (red.), *Eén zo’n mannetje: Frans Breukelman en zijn invloed op tijdgenoten* (Kampen: Kok, 2004), 108–112: 112.

2 Sinds 1968 was Labuschagne als lector Israëlitische letterkunde en de uitlegging van het Oude Testament verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Later werd hij daar hoogleraar tot zijn emeritaat in 1991.

3 Voor een nauwkeuriger omschrijving van de Amsterdamse School, zie Hoofdstuk 3, §3.

schip dacht te breken', terwijl een normale vertaling zou moeten luiden: 'Maar de Here wierp een hevige wind op de zee en er ontstond een zware storm op zee zodat het schip dreigde te breken'.⁴ Dit soort letterknechterij doet niet alleen de nederlandse taal geweld aan, maar ook de bijbelwetenschap, omdat zij op een nieuwe vorm van fundamentalisme berust. Wij hebben hier te maken met een gemoderniseerd, geraffineerd fundamentalistisch bijbelgeloof, dat des te gevaarlijker is, omdat het pretendeert wetenschappelijk te zijn. In werkelijkheid gaat het om een vreemde mengeling van moderne literatuurwetenschap, traditionele onkritische joodse exegese en barthiaans biblicisme, zodat deze methode getypeerd kan worden als een pseudo-orthodoxe, judaïserende schriftuitleg.⁵

Labuschagne verwoordt hiermee een gevoel dat breder leefde onder Bijbelwetenschappers, maar dat nauwelijks waard werd geacht het aan het papier toe te vertrouwen. In felle bewoordingen laat Labuschagne er geen twijfel over bestaan dat hij zich, althans op dat moment in zijn theologische ontwikkeling, sterk wilde maken voor een andere, meer historisch-georiënteerde methode dan de hier door hem beschreven 'Amsterdamse' methode.⁶

In de geciteerde passage komt een aantal vermeende kenmerken van de Amsterdamse methode naar voren waar Labuschagne moeite mee heeft: (1) ze pretendeert wetenschappelijk te zijn, maar verantwoordt haar methodische uitgangspunten

4 Zie voor de vertaling van Naastepad: T.J.M. Naastepad, *Jona. Verklaring van een bijbelgedeelte* (Kampen: Kok, 1975), 5. De tekst is daar in vier afzonderlijke cola weergegeven.

5 C.J. Labuschagne, *Wat zegt de Bijbel in Gods naam? Nieuwe bijbeluitleg en modern godsgeloof* ('s Gravenhage: Boekencentrum, 1978² [1977]), 61-63.

6 In zijn bespreking van K.A. Deurloo's proefschrift *Kain en Abel. Onderzoek naar exegetische methode inzake een 'kleine literaire eenheid' in de Tenakh* (1967) had Labuschagne al eerder kritiek geuit op de Amsterdamse School. In de hier geciteerde passage uit *Wat zegt de Bijbel in Gods naam?* is zijn kritiek het felst. Achteraf spreekt Labuschagne van een 'gewraakte uitspraak' die hij het liefst zou willen wissen, 'maar dat zou geschiedvervalsing zijn.' (uit onze correspondentie, 26 augustus 2016). Al in 1984 nuanceerde hij zijn kritiek (Labuschagne, 'Nieuwe perspectieven voor een zinvolle dialoog', *Summa* 64/4 (december 1984), 18-19), zij het met de nodige reserves, en zocht hij de dialoog met de Amsterdamse School. Bij het afscheid van Deurloo in 2000 schreef hij de scheidend hoogleraar in een persoonlijke brief: 'Mijn wetenschappelijk onderzoek van de afgelopen twintig jaar heeft mij hoe langer hoe dichter bij de inzichten van de Amsterdamse school gebracht met betrekking tot de visie op de eindtekst van de oudtestamentische geschriften als bewust afgeronde "kunstwerken". Als ik één wens heb, dan is het dat al het kwaad dat "de Amsterdammers" zich terecht door mij voelden aangedaan, goedge maakt zal worden door het vele goede, bevestigende en ondersteunende dat ik hun door mijn numeriek onderzoek heb aangereikt.' Recenter schrijft hij: '[I]t is high time for a radical paradigm shift in the study of the historical books. Martin Beek, the founder of the Amsterdam School, Karel Deurloo, Frans Breukelman, and the German scholar Bernd Diebner, were the first theologians who blew the alarm whistle with their plea for a paradigm shift as far back as the sixties and seventies of the previous century. At the time, in the Netherlands, the Amsterdam School was held in ill repute by the mainstream of biblical scholarship.' Labuschagne, 'The rise and demise of the so-called Deuteronomistic History: a plea for the compositional unity of Genesis-Kings', in: K. Spronk (red.), *The present state of Old Testament Studies in the Low Countries. A collection of Old Testament studies published on the occasion of the seventy-fifth anniversary of the Oudtestamentisch Werkgezelschap* (Leiden: Brill, 2016), 122-144: 141.

niet en conformeert zich niet aan wetenschappelijke standaarden; (2) ze weekt de teksten los van hun historische bedding; en (3) ze dicht de tekst-als-tekst een te grote zeggingskracht toe.

Hoewel Labuschagne zich niet uitsluitend richt op Breukelman maar breder de Amsterdamse School bekritiseert, zijn dit wel precies de bezwaren die in de richting van Breukelman geuit zijn. Naar mate mijn studie naar Breukelmans theologie vorderde, werd het mij steeds duidelijker dat de manier waarop Breukelmans theologie is gerecipieerd in grote mate bepaald werd — en in sommige gevallen nog altijd bepaald wordt — door de manier waarop zijn ‘Amsterdamse’ leerlingen zich zijn theologie eigen gemaakt hebben. Men is wel gaan spreken van ‘Breukelmannianen’ of ‘Breukelmaniakken’, waardoor de naam van de leermeester direct verbonden raakte met de opvattingen en het gedrag van de leerlingen.⁷

Maar waar stond Breukelman zélf eigenlijk voor? Wat zijn de contouren en hoofdlijnen van zijn eigen theologische werk? Wat waren zijn drijfveren om het zó te doen en niet anders? Het zijn belangrijke vragen die tot op heden onbeantwoord zijn gebleven.

Gezien de beperkte beschikbaarheid van Breukelmans eigen materiaal tot ver in de jaren '90 — grote delen van zijn oeuvre waren alleen in (vaak ongedateerde) gestencilde vorm beschikbaar en die stencils werden door Breukelman voortdurend herzien — is het niet eens zo verwonderlijk dat Breukelman vereenzelvigd werd met zijn leerlingen. Tot de voltooiing van de uitgave van zijn *Bijbelse Theologie* in tien cahiers (1980–2012) was het vrijwel ondoenlijk om op betrouwbare basis Breukelmans werk op zijn eigen merites te beoordelen. Nu de publicatie van de *Bijbelse Theologie* is afgerond en Breukelmans oeuvre toegankelijk is gemaakt, kunnen we nagaan in hoeverre Breukelmans Bijbels-theologische project inderdaad getroffen wordt door de kritiek zoals we die zojuist door Labuschagne hebben horen uiten.

Het feit dat het werk van een theoloog de geesten zo heeft kunnen verdelen en dat in bepaalde opzichten nog altijd doet — de discussie die we hier nu kort hebben weergegeven behoort niet slechts tot het verleden, maar duurt nog altijd voort — heeft mij

⁷ Zie bijvoorbeeld C.J. den Heyer, *Exegetische methoden in discussie. Een analyse van Markus 10,46–13,37* (Kampen: Kok, 1978), waar Den Heyer met deze weinig vlijende termen Amsterdamse studenten typeert die zich door Breukelman geïnspireerd wisten. De woorden zijn vermoedelijk gemunt door Ted van Gennep, rector van het hervormd seminarie tussen 1969 en 1979. Hij kenschetste daarmee overigens niet zozeer de Amsterdamse wijze van exegetiseren, als wel de attitude van Amsterdamse proponenten op het seminarie. Die straalden volgens hem een soort eigenwijsheid uit die onverdraaglijk was voor het kerkelijk gesprek. Zie bijvoorbeeld F.O. van Gennep: ‘Het barthiaanse herhalen van Barth’s historische gelijk leidde in de laatste twintig/dertig jaar tot de introverte theologie van de Breukelmannianen of de marxistische Barthianen, wier taal en geleerdheid volkomen over de gemeente heen schieten, (...)’ Van Gennep, ‘Gemengde gevoelens. Barth en de secularisatie III’, *In de Waagschaal* 17/12 (8 oktober 1988), 21–25: 21–22. E.J. Beker noemt nog de Utrechtse variant ‘Breukelmarxen’: ‘Toespraak van Ernst Beker op de zestigste verjaardag van Frans Breukelman’, in: Bakker, Mataheru, *et al.* (red.), *Eén zo’n mannetje*, 33–38: 35.

ertoe gebracht uitgebreid studie te maken naar Breukelmans theologie. De resultaten van die studie zijn gebundeld in het nu voorliggende werk.

2. Doelstelling, opbouw, bronnen en opschrift van de studie

2.1 Doelstelling

Ondanks het feit dat zijn Bijbels–theologische en exegetische studies raakvlakken vertonen met het werk van gelijkgestemde tijdgenoten en leerlingen, en hij wat betreft zijn dogmatische inzichten in grote mate schatplichtig is aan Barth en Miskotte, heeft Breukelman, juist door het zoeken naar een verbinding tussen exegese en dogmatiek, toch een heel eigensoortig theologisch onderzoek verricht. Hij hoopte er een op de Bijbel geörienteerde wijze van theologiebeoefening mee op het spoor te komen die bestendig zou blijken in een tijd van secularisatie en geloofsafval.

We stellen ons in deze studie een drievoudig doel: we willen van dit Bijbels–theologische project van Breukelman (1) een *analyse*, (2) een *contextualisering* en (3) een *waardering* bieden. Hiermee hopen we de lezer een zorgvuldig en afgewogen beeld te geven van het geheel van Breukelmans werk, dat verder onderzoek kan vereenvoudigen en stimuleren.⁸

2.2 Opbouw

Dit doel willen we bereiken door vijf afzonderlijke deelonderzoeken te verrichten in de volgende opzet:

Hoofdstuk 1. Eerst beschrijven we op basis van het thans beschikbare schriftelijke materiaal de contouren en hoofdlijnen van Breukelmans Bijbels–theologische project, zoals dat tussen de jaren '50 en '90 gestalte heeft gekregen.

In de twee hierop volgende hoofdstukken bevragen we op twee manieren de verhouding tussen Bijbelse theologie en dogmatische theologie, niet zozeer zoals Breukelman zich die theoretisch voorstelt (dat is immers beschreven in Hoofdstuk 1), maar hoe die verhouding bij Breukelman feitelijk *functioneert*.

Hoofdstuk 2. Eerst analyseren we hoe Breukelman een exegetisch werkstuk inbrengt in een dogmatisch–theologisch discours. We vergelijken Breukelmans uitleg van de gelijkenis van de onbarmhartige dienstknecht (Mattheüs 18:23–35) met de wijze waarop Barth zijn plaatsvervangingsleer ontvouwt in zijn *Kirchliche Dogmatik* en vragen naar de wijze waarop Breukelman vanuit de exegese een bijdrage levert aan de dogmatiek.⁹

⁸ Net als ieder ander onderzoek is ook dit onderzoek beperkt in omvang en moet er veel buiten beschouwing blijven. We zullen bijvoorbeeld slechts zijdelings aandacht besteden aan de verhouding van Breukelmans Bijbels–theologische project ten opzichte van allerlei ontwikkelingen binnen de Bijbelwetenschappen en de wijsbegeerte. Ook valt het buiten het bestek van dit onderzoek om Breukelman als gesprekspartner op te voeren in specifieke actuele theologische debatten.

⁹ Het vergelijkend onderzoek in dit hoofdstuk verscheen eerder als G. van Zanden, ‘‘I forgave you all that debt...’’ Breukelman’s Explanation of the Parable of the Unforgiving Servant (Mt 18:23–35) Compared with Barth’s Doctrine of Substitution’, *Zeitschrift für dialektische Theologie* 32/1 (2016), 136–162.

Hoofdstuk 3. Het derde hoofdstuk vormt het spiegelbeeld van het tweede hoofdstuk. We keren de denkbeweging om en proberen te beschrijven hoe Breukelman vanuit de dogmatiek een bijdrage levert aan de exegese. Aan de hand van archiefmateriaal over Genesis 27 onderzoeken we de rol die dogmatische theologie speelt in de exegetische arbeid van Breukelman.¹⁰ Hierin komen we op het spoor dat dit hem onderscheidt van de werkwijze van enkele andere Amsterdamse Bijbels-theologen. Middels een theologie-historisch onderzoek gaan we na hoe we dit verschil theologie-historisch kunnen duiden en of een differentiatie tussen Breukelman en andere theologen die doorgaans gelieerd worden aan Amsterdamse School op historische gronden ook voor de hand ligt.¹¹

Hoofdstuk 4. Waar in de voorgaande drie hoofdstukken aandacht werd besteed aan Breukelmans theoretische visie op de samenhang tussen Bijbelse theologie en dogmatiek en de wijze waarop hij daaraan in zijn theologische arbeid praktisch gestalte gaf, biedt het vierde hoofdstuk hiervan een contextualisering, waardoor we trachten te begrijpen *waarom* en *waartoe* Breukelman zich decennia lang heeft ingespannen om de verhouding tussen beide disciplines opnieuw te doordenken. We beschrijven hoe drie zaken met elkaar samenhangen: (1) Breukelmans specifieke context, namelijk het sinds de jaren '50 sterk seculariserende Nederland; (2) zijn theologie-historische studies die bij hem een sterk vermoeden wakker riepen van een mogelijkheid tot een revolutie in de theologie; en (3) psychologische en biografische elementen die bij Breukelmans als *performer* een voorname rol hebben gespeeld.¹²

Hoofdstuk 5. Na de analyses van Hoofdstuk 1, 2 en 3 en de contextualisering van Hoofdstuk 4 brengen we Breukelman in gesprek met vakgenoten uit de exegese, dogmatiek en de theologiegeschiedschrijving die er blijk van hebben gegeven zich grondig verdiept te hebben in het werk van Breukelman.¹³

Conclusie. In een afsluitend hoofdstuk blikken we terug op ons onderzoek. Welke blijvende waarde heeft Breukelmans Bijbels-theologische project voor kerk en theologie?

Aan dit geheel laten we een biografische schets voorafgaan en twee appendices volgen: (1) een uitputtend overzicht van alle gepubliceerde teksten van Breukelman en (2) een overzicht van de in deze studie geraadpleegde literatuur, inclusief een overzicht van gehouden gesprekken en interviews.

¹⁰ Voorbereidend onderzoek voor dit hoofdstuk werd gepresenteerd op de 24e editie van de conferentie Colloquium Biblicum: 'Jakob', gehouden tussen 30 maart en 2 april 2016 aan de theologische faculteit van de Univerzita Karlova te Praag.

¹¹ Een gedeelte van dit theologie-historisch onderzoek verscheen eerder als G. van Zanden, 'De Bijbelse theologie van Frans Breukelman in Amsterdamse context', *ACEBT* 30 (2015), 37–52.

¹² Een eerdere versie van deze paragraaf werd gepubliceerd als G. van Zanden, 'De "Nadere Reformatie" van Frans Breukelman', *Ophef* 20/1 (maart 2017), 25–31.

¹³ Aanpalend onderzoek naar de wijze waarop de theologie van Breukelman gerecipeerd is in de gereformeerde gezindte werd gepubliceerd als G. van Zanden & R.H. Reeling Brouwer, 'De receptie van Breukelman en de Amsterdamse School binnen de gereformeerde gezindte', *Theologia Reformata* 60/3 (2017), 260–279.

2.3 Bronnen

Er staan ons bij het uitvoeren van dit onderzoek twee omvangrijke bronnen ter beschikking: (1) het in druk verschenen oeuvre dat nagenoeg samenvalt met de tien delen *Bijbelse Theologie*; en (2) het omvangrijke persoonlijke archief van Breukelman (voortaan: Breukelmanarchief), aangevuld met een audiovisueel archief.

De banden Bijbelse Theologie (BT)

Breukelman was geen veelschrijver. In de loop der jaren zijn er weliswaar enkele tientallen artikelen en enige boeken van zijn hand verschenen, maar daarbij moeten we aantekenen dat er in veel gevallen sprake is van (al dan niet gewijzigde) herpublicatie van eerder werk. Breukelman vertelde liever over zijn exegetische vondsten en theologische opvattingen in een collegezaal of een kerkelijk leerhuis dan dat hij ze in geschrifte deed verschijnen.

Toch begon hij, op aandringen van zijn volgelingen en op uitnodiging van uitgever G. Brinkman van uitgeverij Kok in Kampen, met het uitgeven van een serie cahiers onder de titel *Bijbelse Theologie* (BT).¹⁴ De eerste, programmatische band verscheen in 1980, het jaar van zijn emeritaat. Ook nadat de universitaire verplichtingen waren weggevallen, bleef het echter bijzonder lang duren voordat Breukelman tevreden genoeg was over zijn werk om het aan de drukpers toe te vertrouwen. Bij zijn overlijden in 1993 waren er slechts drie van de beoogde 25 tot 30 cahiers verschenen.

Eigenlijk kwam de uitgave van de *Bijbelse Theologie* pas goed op gang toen zijn werk postuum door leerlingen werd geredigeerd en gepubliceerd. Nadat er op 1 december 1993 in de aula van de UvA een herdenkingsbijeenkomst gehouden was, werd nog datzelfde jaar een stichting in het leven geroepen die zich ten doel stelde het werk van Breukelman verder te publiceren: de officiële naam is ‘Stichting Breukelman’, maar men spreekt ook wel van ‘de Breukelmanstichting’. Onder haar auspiciën verschenen tussen 1996 en 2012 zeven cahiers, telkens onder een andere redactie, bestaande uit leerlingen van Breukelman. Hoewel elke redactie eigen keuzes heeft gemaakt in het samenstellen en redigeren van het beschikbare materiaal, is het de lezer eenvoudig gemaakt om onderscheid te kunnen maken tussen de teksten van Breukelman zelf en de inbreng van de redactie. In 2012 verscheen de tiende en laatste band van de *Bijbelse Theologie*. Met de voltooiing van de *Bijbelse Theologie* is een representatief gedeelte van Breukelmans werk in druk verschenen.¹⁵

¹⁴ Breukelman, ‘Wat dat betreft zou ik graag rooms worden, dan heb je tenminste maar één paus’, *De Tijd* (24 oktober 1980), 46–51: 49. Reeling Brouwer, *De man en zijn karwei*, 30–31.

¹⁵ Bij het verwijzen naar de *Bijbelse Theologie* volstaat in de meeste gevallen een cahier- en paginanummer. Waar nodig zullen we ook de titel geven van het opstel waaraan gerefereerd wordt.

Het Breukelmanarchief en het audiovisueel archief

Na Breukelmans overlijden werd duidelijk dat zijn intellectuele nalatenschap bestond uit een zeer omvangrijke hoeveelheid ongepubliceerde teksten, door Breukelman zelf bewaard in een 164-tal ordners. Het meeste tekstmateriaal is ongedateerd, hetgeen diachrone studie ervan tot een bijzonder moeizame taak maakt. Enkele maanden na het overlijden van Breukelman heeft T. van Damme op verzoek van het bestuur van de Stichting Breukelman een uitvoerige inventarisatie gemaakt van de inhoud van de afzonderlijke ordners. In 1999 werd alle materiaal bij het *Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden)* (HDC) ondergebracht, onder archiefnummer 674. Het materiaal uit de ordners wordt daar bewaard in 52 archiefdozen, waarbij de inventarisatie van Van Damme gehandhaafd is gebleven. Ook enkele geannoteerde boeken uit Breukelmans persoonlijke bibliotheek zijn in dit archief ondergebracht. De plaatsingslijst van dit archief kan online geraadpleegd worden via het HDC.

In 2008 werd daarnaast het audiovisuele materiaal van de Stichting Breukelman bij het HDC ondergebracht onder archiefnummer 767. Dit archief bestaat uit een honderdtal cd's en enkele cassettebanden met daarop audio-opnamen van lezingen en preken, en enkele dvd's met beeldmateriaal. De inventaris van dit archief is voorzien van uitgebreide registers en is eveneens online te raadplegen.¹⁶

In de loop van het onderzoek zullen we ons genodigd zien om alle beschikbare primaire informatiebronnen te gebruiken. De cahiers *Bijbelse Theologie* bieden de benodigde informatie voor het eerste deelonderzoek, voor het tweede en derde onderzoek wordt materiaal uit de *Bijbelse Theologie*, archiefmateriaal en beschikbare audio-opnamen van lezingen en kerkdiensten gebruikt, en in het vierde deelonderzoek baseren we onze beschrijving en duiding deels op materiaal waarin Breukelman zichzelf beschrijft en zijn positie bepaalt (interviews en ander materiaal uit zijn persoonlijke archief). Hiermee hopen we zowel de lezer een indruk te geven van het beschikbare materiaal als een brede grondslag te leggen voor verder onderzoek. We zijn er gedurende ons onderzoek vanuit gegaan dat het geheel van dit materiaal een betrouwbaar beeld geeft van de wijze waarop Breukelman gestalte heeft willen geven aan zijn Bijbels-theologische project.

2.4 Opschrift

Rest ons nog een verklaring te geven van het opschrift van deze studie. We hebben gekozen voor de titel: 'Bij het begin beginnen'. Daarvoor hebben we een vijftal redenen:

¹⁶ Bij het redigeren van de banden BT 1/3, II/2, IV/1 en IV/2 hebben de verschillende redacties, telkens in meer of in mindere mate, gebruik gemaakt van het Breukelman-archief en incidenteel van het audiovisueel archief. De redacteurs verwijzen door middel van een i-nummer naar een bepaalde ordner ('i' staat voor 'inventarisatie'). Zie hierover uitgebreider BT IV/1, 496.

(1) In de geest van een gevleugeld woord van Karl Barth, ‘Mit dem Anfang anfangen’,¹⁷ begon Breukelman voortdurend opnieuw aan zijn exegetische en dogmatische studies. Dit heeft ertoe geleid dat er van diverse studies door de jaren heen verschillende versies van deze studies in omloop zijn gekomen, hetzij gestencild, hetzij gedrukt.¹⁸ Het heeft er ook toe geleid dat veel van Breukelmans exegetische en de dogmatische studies nooit tot voltooiing zijn gekomen.¹⁹ Of deze moeite om tot voltooiing te komen te wijten is aan Breukelmans grenzeloze perfectionisme (zoals hij zelf graag volhield), aan een bepaalde psychologische onevenwichtigheid (bij Breukelman wisselden periodes van grote creativiteit en productiviteit periodes van lethargie en depressie elkaar af),²⁰ aan een voortdurende aanvechting over de inhoudelijke juistheid van zijn beweringen, of een combinatie van die drie. Dit thema komt aan de orde in het vierde hoofdstuk van deze studie.

(2) Verreweg het grootste deel van Breukelmans exegetische studies handelt over gedeelten van Genesis en Mattheüs, de ‘ouvertures’ van het Oude en Nieuwe Testament. Het was Breukelmans overtuiging dat in die eerste Bijbelboeken de richting en de betekenis van de gehele Testamenten besloten ligt. Genesis en Mattheüs kennen op hun beurt ouvertures (Genesis 1:1–2:4 en in zekere zin ook Genesis 1–11 als *Urgeschichte*; Mattheüs 1:1–2:23) waarin zich de strekking van het gehele Bijbelboek reeds zou ontvouwen. Juist in de aanvang van de Testamenten en in de aanvang van de eerste Bijbelboeken wordt duidelijk waar het God volgens het Bijbels getuigenis ten principale om te doen is in zijn handelen in de richting van de mens.²¹

(3) Gelezen als een gebiedende wijs geeft ‘Bij het begin beginnen’ Breukelmans voornaamste aansporing weer in de richting van zijn leerlingen: hij heeft ze opgeroepen om ook zelfstandig te zoeken naar waar het om begonnen is. De delen van de *Bijbelse Theologie* werden door hem niet voor niets *cahiers* genoemd: hij bedoelde ze als werkschriften waarin hij exegetische en dogmatische vondsten deelde met zijn

¹⁷ Zie bijvoorbeeld KD 1/2, § 24 ‘Dogmatik als Funktion der lehrenden Kirche’, 971.985. Eerder verscheen er een bloemlezing van werken van Barth met gelijkkluidende titel: R.J. Erler & R. Marquard (red.), *Mit dem Anfang anfangen: Karl Barth – Lesebuch* (Zürich: tvz, 1985) en recentelijker had een themanummer van *Zeitschrift für dialektische Theologie* (2016/2) het opschrift ‘Immer mit dem Anfang anfangen. Mit der Reformation über die Reformation hinaus’.

¹⁸ In ons onderzoek naar Breukelmans uitleg van de gelijkenis van de onbarmhartige dienstknecht in Hoofdstuk 2 zullen we hiervan een treffend voorbeeld vinden, en ook merken hoezeer ons dat voor problemen kan stellen. Zie ook Reeling Brouwers uitgebreide verantwoording bij BT IV/1 (495–515).

¹⁹ Het is mij niet duidelijk hoe redacteur L.W. Lagendijk de spreuk *finis coronat opus* (‘het einde kroont het werk’) heeft kunnen overwegen als motto voor BT IV/2. Juist in dit deel van de *Bijbelse Theologie* zijn enkele onvoltooide studies opgenomen. BT IV/2, XI.

²⁰ ‘Hij noemt zichzelf ook zonder te verblikken of te verblozen: neurotisch, onevenwichtig, een mens van uiterste stemmingen.’ Breukelman, ‘Alle woorden van de schrift beginnen luid te protesteren als ze [sic] aanpast aan ons moderne bewustzijn’, *Kerkblad voor de gereformeerde kerken van de classis Amsterdam* 8/42 (14 oktober 1981), 1–2: 1.

²¹ Een voorbeeld hiervan zal worden uitgewerkt in Hoofdstuk 4, § 3.3.

leerlingen, opdat zij op hun beurt zelfstandig met de teksten aan de slag zouden gaan. De theoloog moet zélf *ad fontes* gaan: zelf lezen, studeren, verkennen en ontdekken wat er van Godswege gezegd wil worden in de Bijbel.

(4) Deze studie is de eerste omvangrijke studie naar het oeuvre van Breukelman. Gezien het onderzoek dat momenteel door promovendi verricht wordt, ligt het in de lijn der verwachting dat het niet de laatste zal zijn. Deze studie is zó opgezet, dat in gerelateerd verder onderzoek de hoofdstukken van deze studie als referentiepunten kunnen worden gebruikt.²²

(5) Een laatste reden is gelegen in wat we in een later verband als Breukelmans *bevin-ding* zullen beschrijven: Breukelmans aanvechtingen zijn te begrijpen als samenhangend met het feit dat hij zich genoodzaakt zag zich uitsluitend vast te klampen aan de éne God die zichzelf openbaart middels de Bijbel als het geschreven Woord van God. Zelfs in epistemologisch en ontologisch opzicht is er in het geloof voor een mens niet meer dan één houvast. In het geloof en in de theologie staat hij met lege handen. Hij moet telkens weer naar God toe voor zijn heil, zijn inzicht. Om met een Bijbelwoord te spreken: ‘De vreze des Heeren is het *beginsel* der wijsheid’ (Spreuken 9:10a).

Is Breukelman een proefschrift waard? — dat was een van de prikkelende vragen die de toenmalige rector van de Protestantse Theologische Universiteit mij stelde toen ik in 2012 mijn onderzoeksvoorstel verdedigde ten overstaan van de commissie wetenschapsbeoefening. Mijn antwoord was, dat ik dat natuurlijk pas na het afronden van mijn onderzoek zeggen kon. De resultaten van dat onderzoek zijn nu gebundeld in dit proefschrift — waarmee ik de beantwoording van de vraag van de rector graag overlaat aan de lezer.

Laten we bij het begin beginnen.

3. Frans Breukelman: een korte biografie

Ter inleiding op het eigenlijke theologische onderzoek volgt nu een weergave van de resultaten van een biografisch vooronderzoek naar Breukelmans leven en werk. Beknoptere biografische schetsen verschenen eerder in 2006 en 2012 van de hand van A.H. Boissevain²³ en R.H. Reeling Brouwer.²⁴ Op basis van deze werken en nader archiefonderzoek heb ik onderstaande biografie kunnen schrijven. Het doel ervan is niet zozeer het uitstallen van allerlei wetenswaardigheden over Breukelmans leven

²² Naar het voorbeeld van G.G. de Kruijf, wiens dissertatie over Miskotte een inleiding vormde tot Miskottes oeuvre en naderhand heeft bewezen een behulpzaam aanknopingspunt te zijn voor enkele dissertaties en andere wetenschappelijke publicaties. G.G. de Kruijf, *Heiden, Jood en Christen. Een studie over de theologie van K.H. Miskotte* (Baarn: Ten Have, 1981).

²³ A.H. Boissevain, ‘Breukelman, Frans Hendrik (1916-1993)’, in: D. Nauta, A. de Groot, *et al.* (red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* 6 (Kampen: Kok, 2006), 52-54.

²⁴ R.H. Reeling Brouwer, *De man en zijn karwei. Over Frans Breukelman* (Gorinchem: Narratio, 2012), 1-27.

en werk, maar het bieden van een gefaseerde ontwikkelingsgeschiedenis die we in het verdere van deze studie als referentiepunt kunnen gebruiken.

De geraadpleegde bronnen worden alleen expliciet in het notenapparaat vermeld waar geciteerd wordt of een bronverwijzing anderszins informatief is. Een overzicht van alle geraadpleegde archiefstukken is te vinden in de eerste appendix op deze studie.

3.1 *Welgestelde, droevige jeugdjaren*

Frans Hendrik Breukelman werd geboren op 1 december 1916 te Rotterdam, als zoon van boekhouder Frans Hendrik Breukelman en Margaretha Kabel. Hoewel zijn grootouders nog 'brave orthodox-hervormde burgermensen' waren geweest,²⁵ werd er in het gezin Breukelman weinig aan godsdienst gedaan. Zijn vader was socialist geworden en leefde met zijn gezin in behoorlijke welvaart, net als zijn ooms die ondernemingen in de scheepvaart hadden.

Toch lag er een schaduw over het gezin. In Breukelmans familie heerste de ziekte van Huntington, een erfelijke aandoening die een geleidelijk wegvallen van lichamelijke en geestelijke functies veroorzaakt en die niet af te remmen of te genezen is. Ieder mens die in een familie geboren wordt waarin Huntington voorkomt, heeft vijftig procent kans dat de ziekte zich gaat ontwikkelen. Hoewel de angst ervoor lang heeft voortgeduurd, werd Breukelman zelf niet getroffen door de ziekte. Zijn vader, een van zijn zussen en enkele andere naaste familieleden zijn echter wel ziek geworden en stierven aan de gevolgen. Een neef bij wie de ziekte werd geconstateerd, pleegde op zestienjarige leeftijd zelfmoord. In een later interview memoreert Breukelman:

Als jongetje van een jaar of 12, 13, moest ik mijn vader in een wagentje rijden. En dan de mensen maar kijken naar die man, die zo raar zat te doen. Dan vroegen ze of hij gek was. 'Nee, dat is hij niet!' Dat vond je als kind natuurlijk heel erg.²⁶

Zijn vader overleed op 49-jarige leeftijd; Breukelman was toen negentien jaar oud. Daar kwam nog bij dat het gemoed van Breukelmans moeder regelmatig werd geteisterd door onberekenbare, hevige depressies en zijn andere zus overleed aan de gevolgen van haar zware astma. Uit dit alles kunnen we opmaken dat Breukelman geen gemakkelijke jeugd heeft gehad.

3.2 *Vrijzinnig klimaat*

Toen het gezin verhuisde van Rotterdam naar Voorburg, werd Breukelman leerling op het Vrijzinnig-Christelijk Lyceum. Aangezien zijn ouders de mening waren toegedaan dat enige godsdienstige kennis bij een goede opvoeding hoorde, werd Breukelman op zestienjarige leeftijd naar de catechisatiebijeenkomsten gestuurd die

²⁵ Breukelman, 'Interview vB90', in: Bakker, Mataheru, *et al.* (red.), *Eén zo'n mannetje*, 15-32: 17.

²⁶ Y. Bekker, D. Hofstra, *et al.* (red.), *Gesprekken met Frans Breukelman* (Binnenkant 2; 's Gravenhage: Meinema, 1989), 9.

werden belegd door de gevierde remonstrantse predikant J.C.A. Fetter (1885–1959), die tussen 1932 en 1949 als predikant verbonden was aan de Haagse Remonstrantse Gemeente. Breukelman kon met hem persoonlijk spreken over zijn gedachten, zijn vragen, zijn angsten, zijn ellendige jeugdervaringen. Dominee Fetter raadde Breukelman aan om, ondanks zijn interesse in de bètavakken, theologie te gaan studeren.

Breukelman behaalde zijn hbs-b diploma in 1934. In 1936 deed hij staatsexamen Gymnasium-a. In datzelfde jaar ging hij theologie studeren in Leiden, eigenlijk zonder goed te weten wat de studie inhield. In de loop van zijn studie raakte Breukelman steeds meer in onmin met het liberale theologische klimaat waarin hij was opgegroeid en nu ook studeerde. Zijn docenten konden hem niet inspireren en hij overwoog zijn studie af te breken, tot hij in een Leidse boekhandel de tweede band van de *Kirchliche Dogmatik* (KD 1/2, 1938) van de Zwitserse theoloog Karl Barth (1886–1968) aanschafte en daarin een manier van theologiebeoefening vond waarmee hij wel uit de voeten kon. Ook maakte hij als student reeds een begin aan zijn studie naar het Mattheüsevangelie, waaraan hij gedurende de rest van zijn leven verder zou werken. Kerkelijk begon hij zich in te zetten voor het verenigingsleven binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, getuige het feit dat hij in zijn studententijd enige tijd voorzitter is geweest van de Leidse afdeling van de Jong-Hervormden.

3.3 *Inspiratie*

Op 11 december 1941 deed Breukelman in de Pauluskerk te Oegstgeest zijn ‘voorstel’, dat wil zeggen: hij hield als proponent een openbare proefpreek voor een publiek dat bestond uit een kerkelijk hoogleraar, studenten van de theologische faculteit en andere genodigden. Kort daarop werd hij op 4 januari 1942 in de zondagmiddagdienst van 15:00 uur onder grote belangstelling bevestigd als hulpprediker in de hervormde gemeente van Rijsburg bij G.C. van Niftrik (1904–1972). Van Niftrik sprak naar aanleiding van 1 Korinthe 9:23, ‘En dit doe ik om des Evangelies wil, opdat ik hetzelfde mede deelachtig zou worden’, en Breukelman verbond zich aan de gemeente met de woorden van Mattheüs 5:3, ‘Zalig zijn de armen van geest; want hunner is het Koninkrijk der hemelen.’²⁷

Breukelman hield catechisatie aan de hand van *Die Geschichte des Volkes Israel* (1909) van R. Kittel (1853–1929), maar gaandeweg werd het hem duidelijk dat hij met Kittels historische benadering niet naar tevredenheid catechetisch onderwijs kon geven. Aan zijn catechetische verlegenheden kwam een einde toen hij in 1942 de boeken *Bijbels abc* (1941) en *Het waagstuk der prediking* (1941) las, beide van de hand van K.H. Miskotte (1894–1976) die in die tijd als predikant verbonden was aan de hervormde gemeente van Amsterdam en in Nederland de voornaamste pleitbezorger was van de theologie van Barth. Via Miskotte kwam Breukelman in aanraking met

²⁷ Deze en volgende citaten zijn genomen uit de Statenvertaling, destijds de enige geautoriseerde kanselbijbel binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. De hier geboden weergave volgt de Jongbloed-editie die teruggaat op een hertaling uit 1888.

het taal filosofische werk van de Duits-Joodse filosofen M. Buber (1878–1965) en F. Rosenzweig (1886–1929). Barth en Miskotte deden Breukelman vermoeden dat zijn tot dan toe vooral gevoelsmatige afkeer van de theologie van zijn jeugd wel eens een theologische grond konden hebben: lag die theologie eigenlijk wel in het verlengde van het Bijbelse spreken over God, en moest ze dus wel als legitiem beschouwd worden? Respecteerde ze het openbaringskarakter van de Bijbel wel genoeg? Bij Buber en Rosenzweig vond Breukelman een manier van Bijbellezen en -vertalen die, in tegenstelling tot de hem bekende liberale leeswijze, de Bijbelse teksten ‘in al hun vreemdheid’ liet klinken. Bij Buber deed hij het inzicht op dat elke literaire stijlform in de Bijbel gebonden is aan de boodschap van de teksten: vorm en inhoud horen onlosmakelijk bij elkaar, ze vormen samen de Bijbelse boodschap. De combinatie van de theologie van Barth en Miskotte enerzijds en de ‘Sprache der Botschaft’ van Buber en Rosenzweig anderzijds heeft een sterke doorwerking gehad in Breukelmans Bijbelse theologie.

In mei 1943 slaagde Breukelman voor het proponentsexamen en werd hij beroepbaar gesteld als predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk.

3.4 *Huwelijk en intrede in Ritthem*

Middenin de oorlogsjaren trouwde Breukelman, op 24 juni 1943, met Wilhelmijs Cornelia (Mijntje) Verhoog (Voorschoten, 19 februari 1917 - Amsterdam, 6 februari 1998), afkomstig van gereformeerd-synodalen huize. Dat ging niet zonder slag of stoot:

De gereformeerde dominee zei dat ze moest kiezen tussen God en de wereld. God was één of andere gereformeerde groenteboer die ze al klaar hadden staan en de wereld was ik. (...) Mijntje mocht niet naar de hervormde kerk, zelfs niet toen ik hulpprediker was. Toen we pas getrouwd waren, ze was 26, heeft ze bij mij belijdenis gedaan.²⁸

Uit hun huwelijk zouden uiteindelijk vier kinderen geboren worden: Frans, Cees, Margreet en Willemien.²⁹

Na anderhalf jaar hulpprediker te zijn geweest nam Breukelman op 12 september 1943 afscheid van de Rijnsburgse gemeente, omdat hij een beroep had aangenomen naar het Zeeuwse dorpje Ritthem. Hij sprak bij zijn afscheid over 2 Thessalonicenzen 2:16–17, ‘En onze Heere Jezus Christus Zelf, en onze God en Vader, Die ons heeft liefgehad, en gegeven heeft een eeuwige vertroosting en goede hoop in genade, vertrooste uw harten, en versterke u in alle goed woord en werk.’ Op zondagochtend 21 november 1943, een week later dan aanvankelijk gepland, werd Breukelman door Van Niftrik bevestigd als predikant in de hervormde gemeente van Ritthem. De gebruikte tekst in de dienst was Romeinen 1:14, ‘Beiden Grieken en Barbaren, beiden wijzen

²⁸ Breukelman, ‘Van de mens moet je zeggen dat hij niet had moeten ontstaan. In gesprek met Frans Breukelman’, *HN Magazine* 37 (2 mei 1981), 3–4: 3–4.

²⁹ Bekker, Hofstra, *et al.* (red.), *Gesprekken*, 148.

Afbeelding 1. Breukelman op de kansel van de hervormde kerk te Ritthem (1943-1948).
'Ds Breukelman'. Fotograaf: W. de Meij (bron: www.dorpsraadritthem.nl)

en onwijzen ben ik een schuldenaar.’ ’s Middags werd de intrededienst gehouden en preekte Breukelman over Mattheüs 9:35–38, een tekst waarover hij ook in latere jaren zou preken als bevestiger van andere predikanten: ‘En Jezus omging al de steden en vlekken, lerende in hun synagogen, en predikende het Evangelie des Koninkrijks, en genezende alle ziekte en alle kwale onder het volk. En Hij, de scharen ziende, werd innerlijk met ontferming bewogen over hen, omdat zij vermoeid en verstrooid waren, gelijk schapen, die geen herder hebben. Toen zeide Hij tot Zijn discipelen: De oogst is wel groot; maar de arbeiders zijn weinige; Bidt dan den Heere des oogstes, dat Hij arbeiders in Zijn oogst uitstote.’

De *Provinciale Zeeuwse Courant* en *De Zeeuw* schrijven op 23 november 1943 over deze dag het volgende:

Het was Zondag voor de Herv. gemeente van Ritthem een blijde en gewichtige dag. Na een korte vacature van ruim 2 maanden kreeg zij een eigen herder en leeraar. Des voormiddags werd cand. F.H. Breukelman als predikant bevestigd door dr. G.C. van Niftrik te Rijnsburg. Zijn tekst was Romeinen 1:14. Na de bevestiging zong de gemeente haar nieuwen predikant toe de zegenbede uit Ps. 134:3. Aan de handoplegging nam behalve de bevestiger deel ds. L.C. Spijkerboer te Oost- en West-Souburg. Des namiddags hield ds. F.H. Breukelman zijn intrede naar aanleiding van Matth. 9:35–38. Evenals er ten tijde van Jezus’ omwandeling op aarde vele vermoeiden en verstrooiden waren, die geen herder hadden, zoo is er tot op onzen tijd toe een sterk verlangen geweest naar den eenigen leidsman der wereld, nl. Jezus Christus. Na de prediking hield ds. Breukelman de gebruikelijke toespraak. Ds. Spijkerboer sprak namens den kerkeraad, namens den ring Vlissingen en als consulent en collega. Nog werd hij toegesproken door zijn bevestiger ds. van Niftrik. Voor beide diensten was veel belangstelling, ook van buiten de gemeente.

Gedurende zijn predikantschap in Ritthem nam Breukelman volop deel aan het kerkelijke en maatschappelijke leven. Hij werd bijvoorbeeld benoemd tot bestuurslid van de Vereeniging voor Christelijk Lager Onderwijs van Walcheren,³⁰ sprak bij de dodenherdenking op Souburg in 1946³¹ en de week daarop hield hij een redevoering op een verkiezingsbijeenkomst van de afdeling Goes van de Partij van den Arbeid. De *Provinciale Zeeuwse Courant* (9 mei 1946) tekent op: ‘Spr[eker] zal ook als lid van de P.v.d.A. nimmer nalaten te verzekeren, dat hij gelooft in Jezus Christus.’ Breukelman was dus lid van het eerste uur (de PvdA werd opgericht op 9 februari 1946) en moet dus gerekend worden tot de ‘Doorbraak’-beweging.³²

In het *Noord-Bevelands Nieuws- en advertentieblad* van 24 mei 1947 staat een aankondiging van een PvdA-bijeenkomst waar Breukelman zal spreken:

³⁰ *De Zeeuw* (14 februari 1944), 2.

³¹ *Zeeuwsch Dagblad* (7 mei 1946), 3.

³² Over de Doorbraak en haar voorgeschiedenis, zie P. Kromdijk, *Eenheid in verscheidenheid. De Doorbraak in de Nederlandse Hervormde Kerk en de samenleving tijdens het interbellum* (Amsterdam: Verloren, 2017).

Afbeelding 2. Advertentie bijeenkomst Partij van de Arbeid (1947)

3.5 Oorlogsgeweld

In het najaar van 1944 probeerden de geallieerden de Duitse bezetter uit de provincie Zeeland te verdrijven om zo de doorvaart naar Antwerpen veilig te kunnen stellen. De Britse luchtmacht bombardeerde de dijken op Walcheren om een zogeheten defensieve inundatie te bewerkstelligen. Het dorpje Ritthem werd een eiland, en alles, bomen, boerderijen en landerijen, werd meegesleurd en kapotgeslagen door enorme waterstromen. In de Teleac-cursus *Bijbellezen op 'n nieuwe manier* (1978) komt Breukelman te spreken over deze gebeurtenis, naar aanleiding van het *tohoe wabohoe*, het 'woest en ledig' van Genesis 1:2. Volgens hem is de gebeurtenis van 1944 een typisch voorbeeld van de woest-en-ledigheid die door Gods scheppend handelen wordt teruggedrongen en tenietgedaan. Breukelman: 'God wendt het af, hij laat het achter zich, en wij met God mede mogen alle *tohoe wabohoe* achter ons laten.'

Vanwege de inundatie kon Breukelman zijn predikantschap gedurende enkele maanden niet ter plaatse uitoefenen. Hij werd, als een van de laatste inwoners van Ritthem die waren gebleven, geëvacueerd naar de nabijgelegen stad Veere en oefende vandaaruit zijn predikantschap uit.³³ In september 1945 keerde hij weer terug naar Ritthem, waar hij tot 4 januari 1948 predikant is gebleven.

3.6 'De profheet van Simonshaven'³⁴

Op zondagochtend 11 januari 1948 werd Breukelman door dominee L.C. Spijkerboer bevestigd in zijn nieuwe gemeente in het Zuid-Hollandse dorpje Simonshaven met als tekst 2 Korinthe 5:13, 'Want hetzij dat wij uitzinnig zijn, wij zijn het Gode; hetzij dat wij gematigd van zinnen zijn, wij zijn het ulieden'. Breukelman deed 's middags intrede met als tekst 2 Korinthe 6:2b, 'Zie, nu is het de welvaangenamen tijd, zie, nu is

³³ *Provinciale Zeeuwse Courant* (26 april 1946), 6. Zie het dagboekverslag van B.J. de Meij, *De evacuatie van Ritthem. Oktober 1944 - juni 1945: inundatie Ritthem-Walcheren* ([Ritthem]: s.n., 2013), *passim*.

³⁴ Typering van Breukelman in *Reformatisch Dagblad* (30 november 1972), 2.

het de dag der zaligheid'. De *Provinciale Zeeuwse Courant* van 14 januari 1948 weet te melden: 'Bij beide kerkdiensten was de kerk vol.' Nog sterker dan in Ritthem stond zijn predikantschap in Simonshaven en het daarbij behorende buurtschap Biert in het teken van de Schriftverkondiging; de pastorale taken werden intussen goeddeels verricht door zijn echtgenote. Rond 1950 brak Breukelman radicaal met de binnen de Bijbelwetenschappen vigerende historisch-kritische methode en koos ervoor om zijn exegetische arbeid voortaan te baseren op de overgeleverde Bijbelteksten in plaats van de vermeende bronnen waaruit die teksten samengesteld zijn.

Veel theologen, theologiëstudenten en leken raakten geïnteresseerd voor en geïnspireerd door deze nieuwe, tegendraadse benaderingswijze van de Bijbel. Vanaf ongeveer 1959 reisden zij af naar de pastorie in Simonshaven, soms meerdere weekenden achtereen, om van Breukelman te leren. In de zestiger jaren kwamen er, in wisselende samenstelling, regelmatig tot wel 15 studenten tegelijkertijd over de vloer, die door Mijntje van kost en inwoning werden voorzien. Voor de studenten was zo'n weekend vaak een uitputtingsslag, omdat Breukelman urenlang spreken kon en moeilijk van ophouden wist. In het kleine dorpje Simonshaven, waar meestal niet veel belangwekkends gebeurde, was de komst van de studenten een opvallend fenomeen.³⁵

Opvallend is dat belangstellenden van allerlei denominaties de reis naar Simonshaven maakten. Ook theologen met een rooms-katholieke achtergrond als B.P.M. Hemelsoet (priester en seminarieprofessor, 1929–1999) en T.J.M. Naastepad (priester, 1921–1996) wisten de weg naar Simonshaven te vinden. Sommigen kwamen zelfs uit het buitenland om in de pastorie onderwijs van Breukelman te krijgen of om onder zijn gehoor te zitten bij een zondagse kerkdienst.³⁶ De West-Berlijnse theoloog H. Dzubba (1913–1978) memoreert:

Die Predigt von Pastor Breukelman währte eine Stunde: Es war so, als sei man zu Tisch geladen und bekäme ein stärkendes Gericht nach dem anderen gereicht ... Der Schleier, der alles Leben verhüllt, schien fortgenommen; das wahre Leben trat hervor ... Und doch war der Redner kein glänzender Kanzelredner — wie gut, daß er es nicht war! und auch kein Zauberer des Wortes; aber er glühte und teilte aus.³⁷

35 Schriftelijke mededeling van Frans Breukelman jr. (12 september 2018).

36 Er is in dit verband in alle voorzichtigheid een parallel te trekken met de zogeheten goeroes, spirituele leiders die vooral in de jaren '60 en '70 succes boekten in het Westen. Wellicht was men in die decennia op zoek naar geestelijke vernieuwing en had men 'verlichte' mensen nodig die nieuwe wegen wezen. Zie voor een korte uitwerking van deze gedachte G. van Zanden, 'Eén zo'n goeroe uit Simonshaven', *In de Waagschaal* 42/5 (27 april 2013), 156–157.

37 F.-W. Marquardt, 'Horst Dzubba (19.7.1913–9.12.1978). Ein Berliner Nachbar von Frans Breukelman', *Texte und Kontexte* 90/2 (2001), 4–31: 5. Uit dit citaat mag blijken dat Breukelman een grote aantrekkingskracht uitoefende op zijn toehoorders. De vriendschap tussen Breukelman en de hier genoemde Horst Dzubba bekoelde omstreeks 1954, toen Breukelman erachter kwam dat Dzubba gedeelten van zijn onderzoek publiceerde in Duitstalige tijdschriften, waarbij als auteursnaam niet alleen de naam van Breukelman, maar ook die van Dzubba werd geplaatst. Brief van Breukelman aan Miskotte (22 februari 1955). Dzubba publiceerde later een boekje in briefvorm over inzichten die hij bij Breukelman had opgedaan: H. Dzubba, *Hört die Reden. Briefe zur Biblischen Sprache* (Gelnhausen: Burckhardtthaus, 1961).

Breukelman zou pas echt voet aan de grond krijgen in academisch Nederland toen hij in 1968 benoemd werd tot wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Universiteit van Amsterdam (UvA). Tot die tijd, en misschien ook nog wel enige tijd daarna, bleef hij in de ogen van velen ‘één zo’n mannetje uit Simonshaven’.³⁸

Het feit dat Breukelman toch op zoveel waardering kon rekenen voor zijn wijze van Bijbellezen — er zijn ons geen andere voorbeelden bekend van predikanten die in hun eigen pastorie school maakten — zou te maken gehad kunnen hebben met een bepaalde nieuwsgierigheid die veroorzaakt werd door een reeks kritische artikelen van Breukelmans hand die in de vroege jaren ’50 verschenen in *In de Waagschaal* over de nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap uit 1951 (voortaan: NBG ’51).

3.7 De nieuwe Bijbelvertaling

In 1952 nodigde Miskotte, met wie Breukelman in de voorliggende jaren blijkbaar contact had gezocht en vertrouwd was geraakt,³⁹ hem uit om zitting te nemen in een commissie ter beoordeling van de NBG ’51: de zogeheten ‘Commissie Miskotte’ (niet te verwarren met de Commissie Miskotte voor de nieuwe Psalmberijming) die in het leven geroepen was door de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk. Breukelman was in die commissie naar eigen zeggen ‘de enige dwarsligger’.⁴⁰

Miskotte raadde hem aan om over zijn bevindingen te schrijven in het door hem opgerichte tijdschrift *In de Waagschaal*. In 1952 en 1953 verscheen er inderdaad een reeks zeer kritische artikelen van Breukelmans hand. Voortdurend wees hij erop dat in de NBG ’51 bepaalde Hebreeuwse woorden, die zijns inziens cruciaal waren voor het juiste verstaan van de tekst (de ‘grondwoorden’ die hij door Buber/Rosenzweig op het spoor was gekomen) zó uiteenlopend vertaald worden, dat de lezer van de deze nieuwe vertaling de verbanden niet meer zou kunnen leggen tussen verschillende Bijbelplaatsen waar dezelfde grondwoorden voorkomen. Volgens Breukelman stond de nieuwe vertaling op deze manier een goed begrip van de tekst in de weg. In plaats van de tekst te ontsluiten, sloot ze hem toe.

De toon van de artikelen niet alleen buitengewoon scherp, maar soms ook ‘bijzonder onhoffelijk’.⁴¹ Het zorgde ervoor, dat Breukelman op gespannen voet komt te staan met vrijwel het gehele bijbelwetenschappelijke establishment van Nederland.

³⁸ Zelfbeschrijving uit een brief van Breukelman aan Miskotte (18 maart 1954).

³⁹ Het is ons niet bekend hoe en sinds wanneer Miskotte en Breukelman elkaar kenden; de Miskottebiografie van H. de Liagre Böhl, *Miskotte. Theoloog in de branding, 1894–1976* (Amsterdam: Prometheus, 2016) zwijgt erover. De bewaard gebleven schriftelijke correspondentie begint in 1952.

⁴⁰ ‘Miskotte was toen voorzitter. Hij kon de scherpste van m’n kritiek niet onderschrijven.’ Interview met Frans Breukelman: Levend uitleggen en uitleggend leven in deze tijd’, *Via via, bulletin studentenpastoraat Amsterdam* 13/8 (mei 1982), 2–13: 6.

⁴¹ Karakterisering van A.G. Soeting, ‘Het Oude Testament in de NBG-vertaling 1951. Herinneringen, bij de verschijning van een dissertatie’, *Interpretatie* 4/6 (september 1996), 13–15: 14.

Bijna elke respectabele bijbelwetenschapper had immers wel een bijdrage geleverd aan de nieuwe Bijbelvertaling, en nu zagen zij hun werk ernstig bekritiseerd. Hoofdredacteur Miskotte liet de reeks na twintig afleveringen eindigen, naar verluidt met het argument: 'Nu weten we het wel.' Toen Breukelman hem in 1954 nog enkele artikelen toestuурde, suggereerde Miskotte de artikelen via een ander medium dan *In de Waagschaal* te publiceren.⁴²

Voor een evenwichtige beoordeling van deze kwestie is het van belang te beseffen dat Breukelman zijn artikelen schreef met het oog op een spoedige revisie van de vertaling. Het *Utrechtsch Nieuwsblad* schrijft (8 juli 1953):

De Generale Synode der Ned. Herv. Kerk heeft in haar vergadering van Woensdag de besprekingen voortgezet betreffende de eventuele officiële erkenning van de nieuwe Bijbelvertaling van het Ned. Bijbelgenootschap. Na uitvoerige discussie, besloot de Synode de nieuwe vertaling officiële te erkennen naast de Statenvertaling, daarbij in overweging nemende het grote gebruik dat reeds in vele gemeenten in velerlei opzicht wordt gemaakt. Op voorstel van ds G. Kaastra (classis Franeker) werd met grote meerderheid van stemmen en o.a. nadat ouderling Visser (classis Sneek) in het Fries dit voorstel ondersteunde, ook de Friese vertaling van het Ned. Bijbelgenootschap als officiële vertaling erkend. De opdracht aan de Commissie-Miskotte tot revisie der nieuwe vertaling blijft evenwel gehandhaafd.

De Commissie Miskotte had echter op het moment van officiële erkenning van de NBG '51 in 1953 haar definitieve rapport nog niet eens voltooid of overhandigd.

Op 22 december 1954 vond vervolgens de eerste zitting plaats van een overkoppelende 'revisiecommissie Oude Testament', die, nu het een voldongen feit was dat de vertaling voortaan als erkende kanselbijbel zou gelden binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, met het oog op een mogelijke revisie alle kritiek op de Nieuwe Vertaling moest gaan verwerken. De commissie vergaderde met maandelijks regelmaat, in klein verband en plenair, tot 25 september 1967.⁴³ Zitting hadden: G.Ch. Aalders, M.A. Beek, A.H. Edelkoort, W.H. Gispén, C.J. Goslinga, A.R. Hulst, G. Kuiper, J.J. Kijne, F.M.Th. de Liagre Böhl, L.H. van der Meiden, P. Minderaa, H.W. Obbink, G.J. Thierry en Th.C. Vriezen.⁴⁴ Bijna allemaal hadden deze Bijbelwetenschappers ook meegewerkt aan de totstandkoming van de NBG

42 'Is het niet beter ze in het boekje te brengen — wanneer komt het?' Brief van Miskotte aan Breukelman (31 maart 1954). Uit de verdere correspondentie blijkt dat er sprake was van een bij uitgeverij Holland te publiceren bundeling van artikelen dat gereed had moeten komen in de zomer van 1954, maar het kwam er niet.

43 F.J. Hoogewoud, redactioneel naschrift bij M.A. Beek, 'Herinneringen aan het werk van de Nieuwe Vertaling (NBG)', in: K.A. Deurloo & F.J. Hoogewoud (red.), *Beginnen bij de letter Beth. Opstellen over het Bijbels Hebreeuws en de Hebreeuwse Bijbel voor Dr Aleida G. van Daalen* (Kampen: Kok, 1985), 74–79: 79.

44 J. van Dorp, 'Een ambitieus plan: de herziening van het Oude Testament', *Met Andere Woorden* 20/4 (december 2001), 30–38: 30–31.

'51, iets waarover Breukelman later zijn ongenoegen heeft kenbaar gemaakt.⁴⁵ Op de vergaderagenda stonden onder andere Breukelmans artikelen uit *In de Waagschaal*, evenals een reeks niet-gepubliceerde kritieken die hij aan M.A. Beek (1909-1987) ter hand had gesteld. Uit de notulen van deze vergaderingen en de bijbehorende correspondentie blijkt dat men in die commissie een zeer groot aantal Bijbelplaatsen heeft besproken en inderdaad met wijzigingsvoorstellen is gekomen. Ook de kritiek van Breukelman werd daarbij serieus genomen en uitgebreid aan de orde gesteld, hoewel hij op zoveel Bijbelplaatsen een aanmerking had, dat zijn kritiek niet systematisch ondergebracht kon worden in het kaartstelsel van de commissie.⁴⁶

Afgezien van een korte repliek van Hulst in *In de Waagschaal* in januari 1954 is er nooit een openbare schriftelijke reactie op Breukelmans artikelen gekomen.⁴⁷ Toch zou zijn kritiek achter de schermen tot op de laatste vergaderingen van de revisiecommissie geregeld ter sprake gebracht worden, en op enkele punten wist Breukelman de commissie ook daadwerkelijk te overtuigen. Breukelmans Bijbels-theologisch gemotiveerde voorstel om 'redding'/'redden' in Psalm 3 concordant te vertalen werd bijvoorbeeld door de commissie nagevolgd. Deze en andere wijzigingen zouden verwerkt moeten worden in de te verschijnen gereviseerde NBG-vertaling.⁴⁸

Die gereviseerde vertaling kwam er echter niet. Het revisiewerk werd abrupt afgebroken toen er plannen kwamen voor een oecumenische vertaling in samenwerking met de Katholieke Bijbelstichting. Het advies van de revisiecommissie werd nog slechts ter kennisgeving aangenomen, want op een gereviseerde versie van een verouderde vertaling zat niemand meer te wachten.

Achteraf vond Breukelman dat hij niet zo fel had moeten zijn op de NBG-vertaling. In vergelijking met de *Willibrordvertaling* (vanaf 1961) of de *Groot Nieuws Bijbel* (verschenen in 1983) stond de NBG-vertaling immers nog heel dichtbij de Statenvertaling.⁴⁹

De artikelen in *In de waagschaal* zorgden ervoor dat de naam van Breukelman in den lande en ook in academische kringen bekendheid kreeg. Hij werd, mede onder de invloed van Miskotte, eind jaren '50 uitgenodigd te spreken op de meest uiteenlopende locaties in het land, zoals Oud Poelgeest (Oegstgeest), thema-avonden van de Nederlandse Christen Studenten Vereniging (NCSV) op de sociëteit Minerva (Leiden),

45 Breukelman, 'Twee brieven over de nieuwe vertaling (1951)', *Om het levende Woord* 6 (Kampen: Kok, 1996), 1-11: 5.

46 Van Dorp, 'Een ambitieus plan', 33; Breukelman, 'Twee brieven', 1.

47 A.R. Hulst, 'Over de beoordeling van de Nieuwe Bijbelvertaling', *In de Waagschaal* 9/16 (16 januari 1954), 126. Een in de laatste alinea aangekondigd inhoudelijk vervolgartikel is uitgebleven.

48 Voor andere voorbeelden (Psalm 9 en 10, Genesis 8), zie J. van Dorp, 'Een ambitieus plan', 34-35.

49 BT IV/2, 'Miskottes inspiratie: Tenach en dogmatiek', 219-229: 221.

en de Amsterdamse faculteitsvereniging.⁵⁰ Intussen was Breukelman begonnen met een studie naar de verhouding tussen Bijbelse theologie en dogmatiek, *Dogmatik als Hermeneutik*. Miskotte drong er bij Breukelman op aan om, met het oog op aankomende vacatures aan de theologische faculteiten van Nederland, spoedig doctoraal examen te doen en een van zijn deelstudies aan te bieden als proefschrift.

Dit zou bij komende vacatures in de theologische faculteit van grote betekenis zijn. Bij de vóórbesprekingen voor de vacature Groningen heb ik in een persoonlijk onderhoud met collega Haitjema er voor gepleit u althans op de *voordracht* van het college *kerk[elijke]* hoogleraren te zetten, ook al was de kans, dat de commissie voor het theolog[isch] onderwijs dit zou overnemen gering; maar het bleek, dat collega Haitjema van uw dogmatische eruditie geen vermoeden had. Dát is dus op niets uitgelopen — maar, wie weet hoe spoedig, komt er weer een vacature en wel *hier* (dit sub rosa)⁵¹ — en dan zou ik een nieuwe, krachtige poging willen wagen, waarbij ik ook aan *mijn* belang bij continuïteit mag denken.⁵²

Inmiddels waren er vele jaren verstreken sinds Breukelmans intrede te Simonshaven in 1948. Begin jaren '60 schrijft Mijntje Breukelman aan Miskotte:

Deze gemeente waar we nu 14 jaar al zitten deprimeert hem ook geweldig. De kerk is 's zondags leeg, de mensen materialistisch. Ik heb prof. Berkhof al eens gevraagd of hij niet eens iets anders voor mijn man weet, maar het schijnt niet te kunnen. Zou er geen mogelijkheid zijn hem vrij te stellen van een gemeente? Maar, professor Miskotte, het is zeker mijn bedoeling niet u er mee te bezwaren, maar ik vind in de eerste plaats dat u moet weten hoe de toestand hier is.⁵³

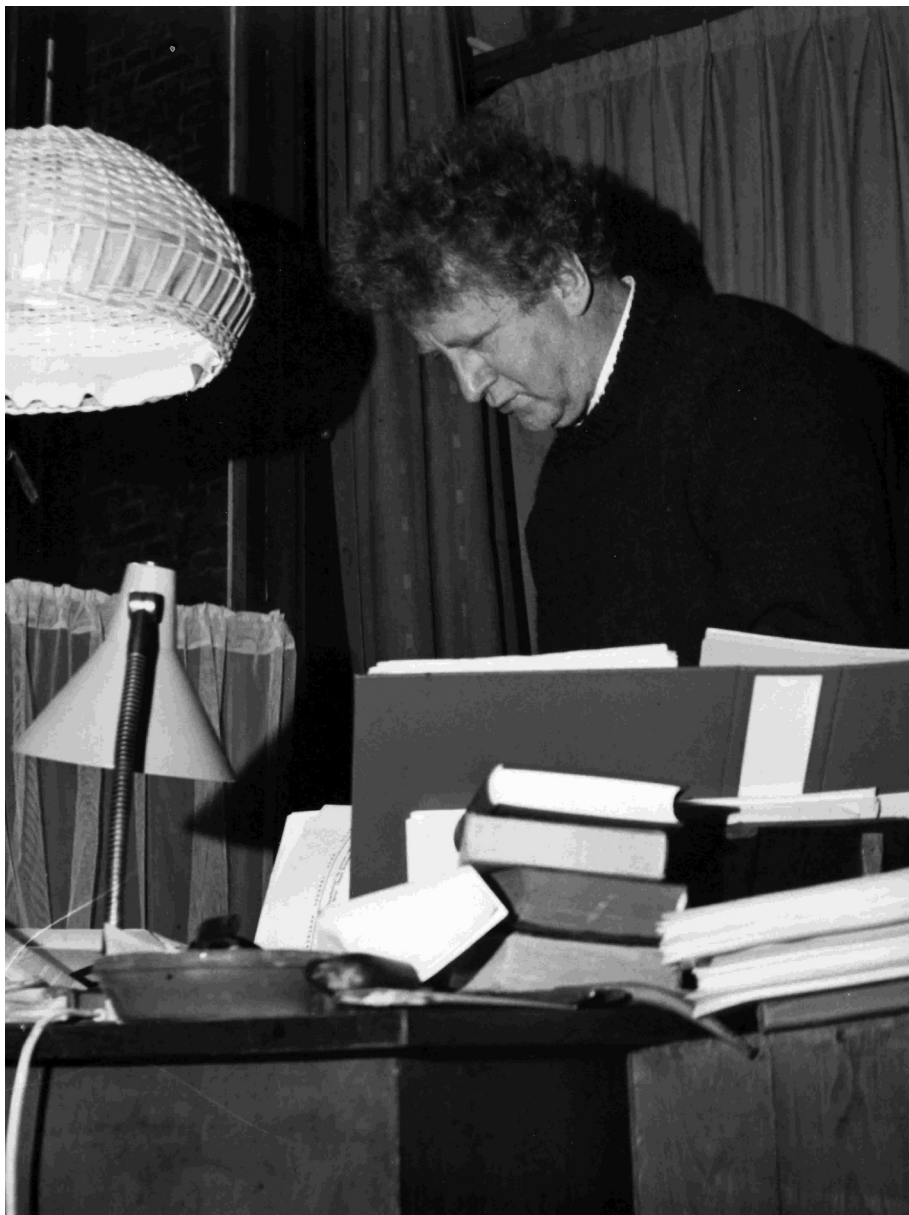
De populariteit die Breukelman in die jaren onder theologiestudenten en medepredikanten genoot, werd blijkbaar niet gedeeld door de kerkelijke gemeente die hij onder zijn hoede had. Voor zowel het gezin Breukelman als de gemeente werd het wenselijk dat er verandering kwam in de situatie.

⁵⁰ Brief van Miskotte aan Breukelman (26 december 1958). In een brief aan Miskotte van 11 februari 1960 schrijft Breukelman: 'Dinsdag a.s. ('s middags en 's avonds, het zal wel tot diep in de nacht duren) moet ik voor studenten van de theologische Hogeschool te Kampen een lezing houden. Na in Kampen overnacht te hebben, rijd ik dan woensdag op de scooter weer naar huis.'

⁵¹ Lat.: 'gezegd onder de roos', d.w.z. in het geheim, in vertrouwen.

⁵² Brief van Miskotte aan Breukelman (26 december 1958). Miskotte doelt waarschijnlijk op de (vergeefse) pogingen die in die jaren ondernomen werden om hem als hoogleraar aan de theologische faculteit van Bonn benoemd te krijgen. Daardoor zou het mogelijk worden om te vertrekken uit Leiden, waar aan de universiteit een klimaat heerste waarin hij niet goed gedijde.

⁵³ Brief van Mijntje Breukelman aan Miskotte (23 januari 1962). In dezelfde brief schemeren financiële zorgen door: 'In diezelfde tijd moest er ook nog een bazar gehouden worden voor de kerk, omdat het een hopeloze zaak is met de financiën. Zo'n bazar moet ook geheel vanuit de pastorie gebeuren, dus daar moet hij zich ook tegen zijn wil in mee bezig houden. We kunnen tenslotte niet meer zonder geld.'

Afbeelding 3. Breukelman achter zijn bureau (ongedateerd).
Fotograaf: J.Th. Witvliet

3.8 Wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de UvA

Uiteindelijk zou er verandering komen. In de jaren '60 werd Breukelman door K.A. Deurloo enkele malen uitgenodigd om te komen spreken voor de ncsv. J.M. de Jong, die tussen 1955 en 1960 conrector en van 1960 tot aan zijn ontijdige dood in 1968 rector was van het hervormd seminarie te Driebergen, vroeg Breukelman cursusweken te verzorgen voor aankomend predikanten. Deze lezingen vormden de aanloop naar een universitaire aanstelling die in 1968 zou volgen.

In de late jaren '60 ging de zogeheten babyboomgeneratie studeren. Er kwam er een enorme toestroom van universitaire studenten op gang. Behalve dat daardoor de huisvesting van de universitaire faculteiten onder druk kwam te staan, ontstond er ook ruimte voor nieuw wetenschappelijk personeel. Aan de universiteiten vonden intussen processen van bestuurlijke democratisering plaats: er werd meer samengewerkt met de studenten en ze kregen meer inspraak in bestuurlijke kwesties. Zo werd Breukelman niet op initiatief van het faculteitsbestuur of van de Nederlandse Hervormde Kerk, maar op initiatief van Y. Bekker en enkele andere studenten door de nationale synode aangesteld aan de Universiteit van Amsterdam. De officiële voordracht werd gedaan door kerkelijk hoogleraar dogmatiek G.C. van Niftrik. Breukelman werd niet aangesteld als docent Bijbelse theologie, zoals men had kunnen vermoeden, maar als 'wetenschappelijk hoofdmedewerker voor hermeneutiek', onder de auspiciën van Van Niftrik, bij wie hij in de vroege jaren '40 te Rijnsburg nog hulp-prediker was geweest.⁵⁴

Voor Breukelman zelf kwam deze aanstelling, gezien de situatie in Simonshaven en zijn wetenschappelijke ambities, zeer gelegen. In mei 1967 kreeg hij nog een beroep uit Axel voor de post van tweede predikant, maar daar bedankte hij voor. Hij was zich inmiddels aan het voorbereiden op zijn vertrek naar Amsterdam.

Hoewel Breukelman zelf een Leidse opleiding had genoten en in die zin de faculteit als een onbekende zou binnentreden, sloot zijn theologie inhoudelijk en methodisch zeer goed aan bij een vorm van theologiebeoefening die al enkele generaties lang in Amsterdam te vinden was, een vorm namelijk waarbij er niet primair gezocht wordt naar de ontstaansgeschiedenis of de historische referenten van de Bijbeltekst, maar naar de betekenis van de tekst-als-tekst. Veel van de theologen die in de jaren '80 gerekend werden tot de Amsterdamse School wisten zich geïnspireerd door zowel Breukelman als de Amsterdamse hoogleraren J.L. Palache (1886–1944) en M.A. Beek.

Een van de voorwaarden voor Breukelmans komst was dat hij zijn doctoraal examen aflegde, iets waartoe Miskotte hem al sinds de jaren '50 tevergeefs had aangespoord.⁵⁵

54 Toen vroeg in de jaren '70 de vakken werden verdeeld onder de docenten van de drie betrokken kerkgenootschappen (de Nederlands Hervormde kerk, de Evangelisch-Lutherse kerk en de Doopsgezinden), werd de evangelisch-lutherse C.H. Lindijer, die tussen 1968 en 1984 kerkelijk hoogleraar Praktische theologie, Bijbelse theologie en Ethiek was, voor de gehele theologische faculteit van de UvA docent Bijbelse theologie.

55 Reeling Brouwer, *De man en zijn karwei*, 30.

Net als veel andere predikanten in die dagen was hij in zijn eerste kerkelijke gemeente gaan werken zonder zijn studie geheel te voltooiën. Het doctoraal examen bestond uit drie onderdelen: een hoofdvak en twee bijvakken. Als hoofdvak koos hij Nieuwe Testament; hij werkte zijn studie naar Bijbelse en systematische theologie onder begeleiding van professor J.N. Sevenster (1900–1991) uit tot een doctoraalscriptie, getiteld *Beoordeling van Rudolf Bultmanns beschrijving van de eschatologie van Paulus in zijn boek 'Theologie des Neuen Testaments'* (1967). Voor het bijvak dogmatiek schreef hij 'Thesen over de gereformeerde orthodoxie in haar laatste fase' bij professor Van Niftrik en verder werd er van hem verwacht om bij Beek (Oude Testament) in tien dagen een zogeheten 'stoomscriptie' te schrijven over de Bijbelse theologie van C. Westermann (1909–2000).⁵⁶ De afrondende examenzitting verliep naar Breukelmans gevoel zeer onbevredigend. Hij liet later optekenen: '[D]e examinatoren hebben me heel gemeen behandeld. Ze hebben me goed laten voelen, dat dat jongetje zich niets verbeelden moet.'⁵⁷

Maar hij slaagde voor zijn examen. Breukelman werd doctorandus en hij kon beginnen als universitair hoofdmedewerker aan de theologische faculteit van de UvA. Op 31 augustus 1968 beëindigde Breukelman zijn werkzaamheden als predikant te Simonshaven en per 1 september 1968 mocht hij beginnen aan de theologische faculteit van de UvA. Enige maanden later, op zondagmiddag 10 november 1968, nam hij na 21 jaar afscheid van de hervormde gemeente van Simonshaven en Biert. Hij verhuisde met zijn gezin naar de oudkatholieke pastorie te Krommenie.

Zijn functie van 'wetenschappelijk hoofdmedewerker voor hermeneutiek' oefende hij eerst uit bij Van Niftrik, totdat deze in 1972 plotseling overleed. Vanaf 1974 tot zijn emeritaat in 1980 was Breukelman medewerker bij E.J. Beker (1921–2006). In het geven van onderwijs had hij vooral een ondersteunende functie. Hoewel kerkelijke vakken zoals dogmatiek of praktische theologie volgens het academisch statuut niet als afstudeervak mochten gelden, was het, mits de student met een goed onderbouwd voorstel kwam, toch mogelijk om in de dogmatiek doctoraalexamen te doen. Vooral in de periode tussen Van Niftrik en Beker heeft Breukelman veel werk gemaakt van het begeleiden van studenten in die laatste fase van hun studie, maar verder had hij vooral heel veel tijd tot zijn beschikking voor eigen onderzoek.

De dagelijkse omgang met studenten en medestafleden verliep, voor zover we dat hebben kunnen achterhalen, over het algemeen goed. Bekend is dat Breukelman dikwijls met de lutherse theoloog J.P. Boendermaker samenwerkte, tot hun wederzijds genoegen. Van een samenwerking met zijn leerstoelhouder was slechts incidenteel

⁵⁶ Eerstgenoemd opstel is opgenomen in BT IV/2, 83–175. Het tweede, gedagtekend 14 november 1967, is terug te vinden in het Breukelmanarchief onder inventarisnummer i094 (zie BT IV/1, 454 n. 122). Het derde is opgenomen in BT I/3, 299–339.

⁵⁷ Breukelman, 'Interview vE90', 25.

sprake. Beker had veel waardering voor Breukelmans werk en liet hem er zo veel mogelijk zelfstandig aan verder werken.⁵⁸

Ook in de Amsterdamse jaren hield Breukelman veel lezingen, zowel in Amsterdam als in den lande. Waar en wanneer Breukelman in deze jaren lezingen heeft gehouden, waarover die lezingen gingen en hoe ze gerecipieerd zijn, valt niet meer nauwkeurig te achterhalen. Zijn autoritaire wijze van optreden kon rekenen op bewondering en ontzag bij een gedeelte van de collega's en studenten aan de UvA, maar riep bij anderen juist aversie en irritatie op, onder andere bij velen van hen die zich in die jaren oriënteerden op feministische benaderingen in exegese en theologie.

Omdat zijn manier van onderwijs geven niet goed aansloot bij de toenmalige tendens om hoorcolleges door werkcolleges te vervangen, liet Breukelman op één zaterdag per maand een dagvullend extracurriculair college organiseren op diverse locaties in Amsterdam, eerst in de Oudemanhuispoort en later op de bovenverdieping van een UvA-gebouw aan de Herengracht, maar ook wel bij hem thuis in Krommenie.⁵⁹ Deze colleges trokken belangstellenden uit het hele land, met name onder theologiestudenten. Bij Breukelman leerde men een bepaalde wijze van Bijbellezen die men kennelijk aan de eigen faculteit miste.

Zeker is ook, dat hij gastcolleges heeft gegeven op verschillende theologische faculteiten in Nederland en met regelmaat in diverse kerkelijke leerhuizen heeft gesproken. Het is het vermelden waard dat Breukelman tijdens het wintersemester van 1975/1976 tussen 13 oktober en 10 februari een reeks van tien colleges heeft gegeven over het Mattheüsevangelie aan de Freie Universität te Berlijn. Daarnaast bood hij daar een Calvijnsseminar aan.⁶⁰ Twee jaar later kwam de in Berlijn docerende F.-W. Marquardt (1928–2002) naar Nederland om evenals Breukelman een inleidend vertoog te houden op een lustrumconferentie van de NCSV op 28 en 29 april 1978 die georganiseerd werd naar aanleiding van het verschijnen van een Nederlandse vertaling van Barths Tamba-chrede uit 1919. Door deze en andere activiteiten genoot Breukelman in de jaren '70 en geruime tijd daarna landelijke bekendheid in kerkelijk en theologisch Nederland. Een

⁵⁸ Zie daarover de bemoedigende toespraak die hij hield bij gelegenheid van Breukelmans zestigste verjaardag: 'Toespraak van Ernst Beker op de zestigste verjaardag van Frans Breukelman', in: Bakker, Mataheru, et al. (red.), *Eén zo'n mannetje*, 33–38. Ook kan hier een doctoraalcollege genoemd worden dat Breukelman op uitnodiging van Beker en J.M. Hasselaar heeft gehouden over de voorzienigheidsleer in de Reformatie en Nadere Reformatie, later opgenomen in de tweede band van hun dogmatiek. E.J. Bekker & J.M. Hasselaar, *Wegen en kruispunten in de dogmatiek 2* (Kampen: Kok, 1979), 5.

⁵⁹ Mondelinge mededeling van J.Th. Witvliet (23 maart 2015).

⁶⁰ In het wintersemester van 1974/1975 was Marquardt al naar Amsterdam gekomen om gastcolleges te geven. A. Wolff-Steger, 'Die Bibel ist eine Große Erzählung – und die Erzählung geht weiter. Frans Breukelman zum 100. Geburtstag', *Texte und Kontexte* 39/2 (2016), 21–31: 23–24. In Berlijn werd Breukelman nauwelijks opgemerkt door de theologiestudenten en -docenten van de Kirchliche Hochschule in Berlijn-Zehlendorf; wel vond zijn theologische benadering weerklank aan het Institut für Evangelische Theologie, waar Marquardt en H. Gollwitzer voorbereidend werk hadden verricht.

hele generatie Nederlandse theologen kwam in aanraking met Breukelmans theologie, zij het nog altijd vaak buiten de officiële academische kanalen om.

Zijn politiek-linkse achtergrond, zijn theologische leermeesters en het progressief-linkse klimaat aan de UvA hebben grote invloed gehad op hoe Breukelmans theologische arbeid werd gereciperd. Hoewel hij regelmatig uitgedaagd werd tot politieke stellingname, heeft hij zich over het algemeen verre willen houden van staatkundige politiek en universiteitspolitiek. Ter illustratie: toen de als links bekend staande studenten R.H. Reeling Brouwer en P. Irik voor het eerst persoonlijk met hem in gesprek traden, begon hij zich bij voorbaat al uitvoerig te verontschuldigen omdat hij waarschijnlijk geen medewerking kon verlenen aan datgene waarvoor ze bij hem gekomen zouden zijn — hij was er (ten onrechte) al van uitgegaan dat ze bij hem waren gekomen om hem te strikken voor een politieke aangelegenheid.⁶¹ Ook als het ging om de invoering van een stagetraject voor predikanten in opleiding en de groeiende aandacht voor andere praktisch-theologische zaken hield Breukelman zich grotendeels afzijdig. Aan vergadertafels trof men hem niet vaak aan.

Toch kon en wilde Breukelman niet in alles zwijgen en afstand bewaren. Met zijn Lutherse collega C.W. Mönnich (1915–1994), die theologische encyclopedie en geschiedenis van het christendom doceerde, was Breukelman in het midden van de jaren '70 in een heftig debat verwickeld over het belang van handhaving van de *duplex ordo* aan de faculteit.⁶² Ook bood hij enkele jaren later, ten tijde van de maatschappelijke discussie rondom de neutronenbom, een beknopte Bijbels-theologische onderbouwing voor het afwijzen van de mogelijke productie en ingebruikname van de bom door de Verenigde Staten.⁶³

61 Herinnering van Reeling Brouwer, opgetekend voorjaar 2016.

62 Aanleiding tot de discussie was het theologie-historische artikel 'De geschiedenis van het christendom in de theologische faculteit' van Mönnich (BT IV/2, 404–420), waarop Breukelman kritisch reageerde vanwege diens periodisering van de theologiegeschiedenis. Voor Breukelman was er met de Reformatie iets beslissends gebeurd, terwijl Mönnich bij de Reformatie juist geen cesuur wilde aanbrengen en daarom ook graag zijn leeropdracht veranderd zag van 'kerkgeschiedenis tot aan de Reformatie' in 'kerkgeschiedenis tussen 800 en 1800' (zie BT IV/2, 392–398). Ook diens ideeën omtrent een 'onkerkelijk christendom' moesten het ontgelden. Net als Breukelman had Mönnich overigens een 'dominante persoonlijkheid': C. Augustijn, 'Levensbericht C.W. Mönnich', in: *Levensberichten en herdenkingen* (Amsterdam: KNAW, 1996), 75–80: 78. In combinatie met een andere kerkelijke ligging en verschil in inzicht kon dat eenvoudig resulteren in felle doch beschaafde (BT IV/2, 392–393) woordenwisselingen. Over Mönnichs verhouding tot politiek activisme en de universiteitspolitiek aan de UvA, zie E.A. Postma, *Dilettant, pelgrim, nar. De positie van C.W. Mönnich in cultuur en theologie* (Delft: Eburon, 2008), 345–363. Postma dateert de artikelen en de discussie tussen Breukelman en Mönnich terecht in 1972 (356) en niet, zoals Leo Lagendijk, in 1975/1976.

63 Het artikel heet 'Enkele bijbels-theologische notities bij het besluit van de faculteitsraad om zich achter het initiatief "Stop de neutronenbom" te stellen' (BT IV/2, 399–403). Het is niet duidelijk of we hieruit mogen afleiden dat Breukelman zelf in die jaren zitting heeft gehad in het faculteitsbestuur.

Om verschillende redenen resulteerden Breukelmans werkzaamheden aan de theologische faculteit van de UvA niet in een proefschrift. We noemden al zijn perfectionisme, stemmingswisselingen en de geregelde vertwijfeling over zijn exegetische vondsten als mogelijke oorzaken van het uitblijven van afgerond, voltooid materiaal. Dat zijn beoogd promotor Beek, die tot 1974 Oude Testament doceerde in Amsterdam, Breukelmans opvattingen erg radicaal vond, heeft aanvankelijk zeker ook een rol gespeeld in het uitblijven van een promotie. Beek en Breukelman, beide uitgesproken persoonlijkheden, hadden weinig méér met elkaar gemeenschappelijk dan een voorliefde voor de *Verdeutschung* van Buber en Rosenzweig.⁶⁴

Na zo'n twaalf jaar werkzaam geweest te zijn aan de faculteit, hield Breukelman op 31 oktober 1980 — de datum zal niet geheel toevallig samenvallen met de jaarlijkse herdenking van de Reformatie — een afscheidscollege in de aula van de UvA. Voor een (hoofd)medewerker was dat uitzonderlijk, want een afscheidscollege kwam doorgaans alleen hoogleraren toe. Volgens ooggetuigen zag het bij deze gelegenheid 'zwart van de dominees'.⁶⁵

Afbeelding 4. Breukelman tijdens zijn laatste college in de Oudemanhuispoort (1992).

Fotograaf: D.J. Brans

⁶⁴ Mondelinge mededeling van J.Th. Witvliet (23 maart 2015).

⁶⁵ H. de Jong, 'De Bijbel in het feminisme en andere bevrijdingsbewegingen (3): Frans Breukelman', *Opbouw* 24/44 (21 november 1980), 346–347: 346.

3.9 De laatste jaren

In de zomer van 1977, dus enige tijd voor zijn emeritaat in 1980, is Breukelman gaan wonen aan de Singel 502 te Amsterdam.⁶⁶ Daarnaast was hij regelmatig te vinden in zijn buitenverblijf aan de Hege Hearewei in het Friese dorp Finkum, waar hij in de weekenden groepen studenten bleef ontvangen.⁶⁷ Regelmatig verzorgde hij nog lezingen. In 1986 werd zijn zeventigste verjaardag te midden van veel van zijn leerlingen gevierd in de Westerkerk te Amsterdam. Zijn laatste college gaf hij op 76-jarige leeftijd in december 1992 in de Oudemanhuispoort te Amsterdam. Een half jaar later, op 28 juni 1993, overleed Breukelman aan de gevolgen van een hersentumor, te Amsterdam. Hij werd 76 jaar oud.

Na Breukelmans overlijden werd een stichting opgericht door K.A. Deurloo, N.T. Bakker en R. Zuurmond. Naast het hierboven reeds beschreven voltooiën van de *Bijbelse Theologie* werd door hen het tijdschrift *Om het levende Woord* gerevitaliseerd, waarvan het eerste nummer in 1966 was verschenen en nummer 2/3 in 1968. In totaal verschenen er van dit tijdschrift, bedoeld als een meer toegankelijke variant op de *Amsterdamse Cahiers*, tot 2012 twintig nummers, die eerst vanuit het Delenus-instituut aan de UvA en later vanuit de Stichting Breukelman verzorgd werden.⁶⁸

66 Schriftelijke mededeling van Frans Breukelman jr. (5 september 2018).

67 A. Wolff-Steger, 'Frans Breukelman: ein Meister des Wortes', *Texte und Kontexte* 9/3-4 (oktober-december 1986), 4-12: 6. Volgens de Leeuwarder Courant brandde de boerderij in 1983 af. We hebben niet kunnen achterhalen of Breukelman de boerderij liet herstellen of een ander pand heeft aangekocht; wel is zeker dat hij ook in latere jaren in het bezit is geweest van een Friese boerderij. 'Woonboerderij afgebrand', *Leeuwarder courant* (17 maart 1983), 1. De schrijver van het bericht weet te melden: 'De eigenaar is verzekerd.'

68 R.H. Reeling Brouwer & W. Kloppenburg, 'Woord vooraf', in: R.H. Reeling Brouwer, W. Kloppenburg, *et al.* (red.), *Bijbelse Theologie in praktijk* (Om het levende woord 20; Kampen: Kok, 2012), VII-X: IX-X.

Frans Breukelman (1916-1993) geldt als de meest omstreden theoloog uit de recente Nederlandse theologiegeschiedenis. Sommigen zagen in hem de redder van de christelijke theologie in tijden van secularisatie en kerkelijk verval – zijn exegetische werk geldt als dé inspiratiebron voor de Amsterdamse School. Anderen deden zijn optreden af als cabaretesk en onwetenschappelijk.

Nu, meer dan vijftientwintig jaar na zijn overlijden, duurt de controverse rondom zijn persoon en werk nog altijd voort. Hoe kan dat? Wie was Breukelman? Wat wilde hij bereiken met zijn Bijbels-theologische project, waarin exegeese en dogmatiek zo nauw met elkaar verbonden worden? Wat waren zijn voornaamste drijfveren? En: wat is zijn theologie waard in het licht van de scherpe kritiek die hij over zich heen heeft gekregen?

In dit boek worden deze vragen gesteld en beantwoord. Niet in de veronderstelling dat nu het laatste over Breukelman is gezegd, maar om een eerste aanzet te geven tot nader gesprek. In de hedendaagse kerk en theologie blijkt Breukelman nog altijd een stem te hebben die het beluisteren waard is.

Dr. G. van Zanden is als predikant verbonden aan de Gereformeerde Kerk op Urk.

ISBN 978 90 435 3270 9
NUR 703

KokBoekencentrum.nl
academic